

І. В. Отрощенко

ПОЛІТИЧНЕ СТАНОВИЩЕ В УРЯНХАЙСЬКОМУ КРАЇ: 1916 РІК

Російський уряд, виходячи з власних стратегічних та економічних інтересів, у квітні 1914 р. приєднав до Росії Урянхайський край як свій протекторат. Колишню частину Цінської імперії (де Урянхай підпорядковувався Зовнішній Монголії) було включено до складу Єнісейської губернії зі зобов'язанням ведення політико-адміністративних справ іркутським генерал-губернатором. 21 червня 1914 року Державна Дума впровадила посаду комісара у справах Урянхайського краю. Уряд Автономної Монголії (1911–1919) не змирився із протекторатом Росії над Урянхаєм. Спільність інтересів Монголії та Китаю в урянхайському питанні виявилася досить швидко: ще напередодні протекторату (навесні 1914 року) з'явилася інформація про т. зв. монгольську позику в Китаї та її умови, однією з яких була вимога зайняти спільно з китайцями Урянхайський край, звільнивши його від російського впливу [МОЭИ 1933, 197]. 11-та стаття Кяхтинської угоди 1915 року¹ дала новий поштовх російсько-монгольській полеміці навколо проблеми приналежності Туви. У 1916 р. активність монголів у Туві й навколо урянхайського питання суттєво зростає. Політичні події цього року в тувинській історії мало відображені в історіографії: зазвичай маємо стислі екскурси [див.: Белов 1999, 155–156; История Тувы 2007, 34–36; Шурхуу 2014, 273–274; Shurkhuu 2014, 138; Василенко 2015, 1124–1126]. Проте саме на цей рік припали й загострення внутрішньополітичної ситуації в Урянхайському краї, і замах та політичне вбивство, і виголошення монгольською стороною своїх прав на Урянхай, і домовленість Автономної Монголії з Китайською Республікою про проведення узгодженої політики щодо Урянхаю, а також ініціативи модернізації тувинської сангхи.

Криза у відносинах між російськими урядовцями та тувинською елітою, що яскраво проявилася в 1916 році, мала свою передісторію. Ще на початку 1915 року правителі Салчацького та Тоджинського хошунів, а також деякі чиновники хошунів Маади та Чооду (раніше підлягали Дзасакту-ханському аймаку Зовнішньої Монголії), сомонів Оюн та Соян підтримували зв'язок із монгольськими князями [История Тувы 2001, 326]. При цьому правителі Тоджинського та Салчацького хошунів постійно ухилялись від зустрічей із завідуючим прикордонними справами і при його відвідинах з кочовиц виїжджали в Монголію [Собрание архивных документов... 2014, 222]. Иркутський генерал-губернатор Л. Князев пропонував вжити енергійних заходів (усунення від влади, арешт, дисциплінарні стягнення) стосовно чиновників, які вперто не визнають російського проводу. За його словами, потайне незадоволення тувинців та недовіра до російської політики були викликані необережними діями та заявами колишнього завідувача переселенським управлінням В. К. Габаєва, який змусив їх хвилюватися за цілісність своїх земель та угідь. Мовляв, це разом з агітацією монголів та поширенням останніми хибних відомостей про події на театрі війни призвело до низки насильницьких дій стосовно російських колоністів та свавільних поїздок деяких хошунних та сомонних правителів до Монголії [Сводка... 1917, 53]. Л. М. Князев також наполягав на збільшенні у краї

російського військового контингенту та на встановленні фактичного контролю над шляхами сполучення з Монголією, щоб перешкодити забороненим поїздкам туди тувинських чиновників і нойонів та появи у краї монгольських агітаторів [Сводка... 1917, 58, 60]. Влітку 1915 р. російський уряд ввів до Урянхайського краю півсотно козаків. До цього російських військ у краї не було. Григор'єв заарештував Салчацького нойона, протримавши його місяць під вартою. Зрештою, 15 вересня 1915 року нойон подав прохання про російське підданство [див.: Собрание архивных документов... 2014, 210–211]. Потім комісар домігся, за участю козаків, усунення Тоджинського нойона Тонміта та обрання нового – Намнина [Кабо 1934, 182]. Отже, на думку деяких дослідників, лише в 1915 році Росія фактично оволоділа краєм [Леонов 1927, 48]. Разом із тим у листі Богдо-хана, правителя Автономної Монголії (1911–1924), російському консулу в Улясутаї (10.1915) вказується, що Урянхай є його законною вотчиною, відмовлятися від якої він не збирається.

Водночас сам правитель Оюннарського хошуну, амбин-нойон² Комбу-Доржу (Гомбодоржи), ініціатор російського протекторату над Урянхаєм, який розраховував з російською допомогою поновити свої права на Тоджинський, Салчацький, Хазутський хошуни і перейти поступово до єдиного управління краєм, не знайшов потрібної підтримки. Він писав А. Цереріну: “У цей час виявляється, що Росія не лише не надала покровительства урянхам, а й... у результаті з понад сорока сумонів у мене залишилося тільки три сумони” [цит. за: Леонов 1927, 48]. Побачивши відсутність підтримки Росії і відчуваючи все більший тиск та втручання, амбин-нойон втрачає віру в Росію і поступово починає поділяти погляди свого сина, Соднам-Балчира, який тяжів до Монголії [Shurkhuu 2014, 138]. Новий комісар у справах Урянхайського краю В. Ю. Григор'єв вирішив усунути Комбу-Доржу за те, що той різко змінив своє ставлення до росіян і не втримав підвладних теренів. Відбулося це в серпні 1915 року. Обраний населенням 18-річний син амбин-нойона Соднам-Балчир спочатку відмовився від виконання покладених на нього обов'язків, посилаючись на свою молодість та недосвідченість. Потім у супроводі кількох осіб він виїхав до Урги, щоб з'ясувати там питання управління хошуном та підданства тувинців. До поїздки в Монголію Соднам-Балчира схиляв не лише його батько, а й Ванчік, правитель Солянського сомону³. Російському дипломатичному агенту в Монголії доручили потурбуватися про “сувору відповідь” тамтешнього уряду Соднам-Балчиру щодо неприпустимості його звернення з приводу управління Урянхайським краєм до Урги. Мовляв, монгольський уряд не мусить мати до цього жодного стосунку. Від Урги також вимагалось сприяти якнайшвидшому поверненню Соднам-Балчира разом із чиновниками, що його супроводжують, додому [Сводка... 1917, 61]. Врешті-решт, Комбу-Доржу та його сина Соднам-Балчира звинуватили в монголофільстві. Григор'єв усунув Соднам-Балчира з посади правителя Оюннарського хошуну й призначив замість нього русофіла Агвандемчіга (Агбан-Демчі, Агвана Шарипа), що призвело до різкого загострення обстановки. Одночасно В. Ю. Григор'євим були “замінені всі чиновники, які опирались визнанню тільки-но встановленого хошунного управління, а також помічені в недоброросовісності та неспроможності” [История Тувы 2007, 34].

Ставлення тувинців до Агвандемчіга добре ілюструє невеличка розповідь, записана російським старожилом Туви І. Г. Саф'яновим у 1918 р. в Білоцарську [див.: Смерть Агвана... 2012, 71–74]. Автор з Оюннарського хошуну, який позиціонував себе активним учасником описаних подій, зокрема, розповідав: “...нойона нашого змінив Григор'єв, замість нього призначив нашим правителем Агвана з Іргитського сумо [сумон] (волость), першого багатія, який торгував китайськими товарами та оббирав наш народ. Недобра була людина Агван, за гроші все міг продати, навіть свій народ. Почали знову ми збиратися по своїх алах, вирішували, як же бути тепер... А новий нойон вже шле своїх ільджилер (гінців), викликає всіх нас до себе

на раду. Відмовились ми їхати, відповідаємо, що Агван-нойона не знаємо, не вибирали такого і розмовляти з ним немає про що, нехай збирає своє іргитське сумо, там, може, й визнають його нойоном” [Смерть Агвана... 2012, 72–73; див. також: Моллеров 2014, 93–94].

Силове вирішення Росією в 1915 році питання приєднання Салчацького та Тоджинського хошунів і деяких сомонів, що визнавали монгольський провід, а також призначення лояльного амбин-нойона кардинально не сприяли порозумінню російської сторони з тувинським суспільством. Водночас продовжувалося планомірне і масштабне захоплення не лише земель Урянхайського краю, які пустували, а й тих, які використовувалися тувинцями [Моллеров 2014, 92]. Російські дипломати характеризували становище в Туві як неспокійне.

Узимку 1916 р. прихильники Комбу-Доржу готували змову з метою захоплення влади в Урянхаї. У двадцятих числах лютого вони зібрали групу аратів із 300 осіб у місцевості Чодураа⁴. Ось як згадував про ці події наступний іркутський генерал-губернатор О. І. Пільц (1916–1917): “Усунутий за свою дволику діяльність правитель Оюннарського хошуну амбин-нойон вступив у відкриті зносини з Монголією. Його прибічниками, під проводом начальника Соїнського сумо⁵, розташованого на півдні від хребта Танну-Ола і річки Теси, було організовано збройний замах на нового правителя Агван-Шарипа, шире відданого російським інтересам” [Собрание архивных документов... 2014, 244]. Напад змовників породжував паніку серед російських поселенців, багато хто збирався покинути свої заїмки й втекти [Василенко 2015, 1125]. За словами іркутського генерал-губернатора, завдяки козачій півсотні 1-го Верхньоудинського полку Забайкальського козачого війська заколотників було розсіяно і більшість із них заарештовано [Собрание архивных документов... 2014, 241]. Комбу-Доржу разом зі старшим сином та двома чиновниками із сомонів Чооду та Киргис, а також, за іншою інформацією, гуном Ванчіком вдалося втекти до Монголії [История Тувы 2007, 34; Василенко 2015, 1125].

Л. М. Князев телеграфував російському дипломатичному агенту і генеральному консулу в Монголії О. Я. Міллеру (1913–1916) про втечу Комбу-Доржу. О. Я. Міллер у телеграмі С. Д. Сазонову від 20 червня 1916 року повідомив, що “вказані генерал-губернатором урянхи приїхали до Урги тиждень тому і зупинилися у Чжалханци-Хутухти⁶. Двоє з них поїхали з Урги позавчора, а колишній урянхайський правитель із двома іншими урянхайськими чиновниками залишився тут” [История Тувы 2007, 35]. У бесіді з О. Я. Міллером Комбу-Доржу пояснив причину своєї втечі в Монголію “побоюванням арешту російськими властями й утисками з боку нинішнього Урянхайського правителя Навана” [История Тувы 2007, 35]. Незадоволення тувинців росіянами опальний нойон пояснював нерозумінням російськими властями “урянхайських звичаїв та традицій, прикладом чого може бути усунення владою Усинського комісара родових правителів і призначення на їхнє місце осіб не за вибором населення, а на власний розсуд” [История Тувы 2007, 36]. Комбу-Доржу внаслідок негативного ставлення до нього монгольського уряду, а також значних матеріальних труднощів був змушений звернутися до О. Я. Міллера з проханням повернути його на батьківщину, де він готовий був жити під наглядом російських властей. Він також запропонував з метою запобігання незадоволенню населення призначити його сина Соднам-Балчира номінальним, а Агвандемчіга – фактичним правителем Урянхаю в чині помічника Соднам-Балчира. О. Я. Міллер забезпечив колишньому амбин-нойону та його супровідникам повернення до Туви, після чого останній за наполягання російських властей вступив у переговори з Агвандемчігом.

Інші заходи російської влади, спрямовані на адміністративне перепідпорядкування або захоплення тувинської знаті та чиновництва, також далеко не завжди досягали своєї мети. Так, у 1918 році комісар у справах Урянхайського краю

О. О. Турчанинов (1917–1919) у своєму рапорті до МЗС зауважував, що нагородження місцевих чиновників російськими відзнаками, як це практикувалося в 1916 році, коли деякі з правителів були нагороджені орденом Св. Станіслава, а чиновники – медалями⁷, не досягає своєї мети. Знаки ці цілком відмінні від відзнак, які цінуються тувинцями. Надаючи народу внутрішнє самоуправління, залишаючи йому право носіння колишніх відзнак, не можна розраховувати, що нове, наносне зовні, буде ним сприйняте так, як і те, що має вартість в очах цілої низки поколінь⁸. Турчанинов зазначав, що цінські нагороди мали для тувинців реальну цінність, тоді як нагороди, видані російським урядом, жодного відчутного зиску не приносять. Аналогічна ситуація склалася з печатками. Правителям хошунів були видані в 1915 та 1916 рр. “відповідні російські печатки від імені нашого вищого Уряду”⁹. Як зазначалося в іншому документі, “При этом местные власти представили свои старые маньчжурские печати, взамен получили русские, с изображением государственного Герба”¹⁰. З вищезгаданої розповіді, записаної І. Г. Саф’яновим у 1918 р., привертає увагу така аргументація: “Червоні росіяни – наші друзі, вони повернули нам велику тамгу і родові списки, які зрадник Агван передав Григор’єву...” [Смерть Агвана... 2012, 74]. Йшлося про повернення більшовиками колишньому амбаню Комбу-Доржу старої маньчжурської печатки навесні 1918 року. Були повернуті й інші монгольські та маньчжурські печатки, забрані в тувинських правителів після прийняття їх під протекторат Росії, які зберігалися у справах комісарства. О. О. Турчанинов підкреслював також, що сам поділ хошунів, запроваджений у 1915–1916 рр. російською владою, не можна вважати вдалим. Він викликав масу непорозумінь серед тувинців, зруйнувавши колишню струнку організацію і спричинивши суперництво та розбрат між чиновниками¹¹.

У повідомленні іркутського генерал-губернатора О. І. Пільца¹², зокрема, зазначалося: “В галузі прикордонних зносин значні ускладнення спричинились Урянхайським питанням, особливо претензіями Монгольського Уряду, який пред’являв свої права на Урянхайську землю і не припиняв за допомогою своїх агентів поширювати серед тубільного населення брехиві та хвилюючі чутки, вести пропаганду проти російського впливу в краї і вимагати непокори російським властям” [Собрание архивных документов... 2014, 244]. 13 квітня 1916 р. уряд Зовнішньої Монголії направив ноту російському дипломатичному агенту і генеральному консулу в Монголії О. Я. Міллеру, в якій заявляв, посилаючись на пункт 4-й російсько-китайських обмінних нот 1913 р. і статтю 11-ту Кяхтинської угоди 1915 р., про те, що тувинці повинні “управлятися по-старому Монгольським Урядом”. От чому цей уряд призначає Головного управителя Урянхайським краєм надалі до визначення кордону Зовнішньої Монголії згідно зі ст. 11 Кяхтинської угоди. Головний управитель прибуде до краю у супроводі чиновників та церків¹³. «Урянхайці здавна... впродовж понад ста п’ятдесяти років були у віданні 4 хошунів Цзасакту-Ханського і Саїн-Ноїн Ханського аймаків та Улясутайського Цзянь-цзюня. З часу проголошення автономії Зовнішньої Монголії урянхайці – данники 4 хошунів Саїн-Ноїн Ханського та Цзасакту-Ханського аймаків Дурекчі Вана Намкайчжанцана, Бейле Садакдорчжи та інших, що проживають у Танну-ула та інших місцевостях у кількості 22 сумонів, продовжували по-старому управлятися підлеглими хошунами і виконували повинність, що випадала на їхню долю. Не кажучи про це, навіть Головнокеруючий і Начальник Урянхайських хошунів Танну-ула, Сальчжик, Торчжи нор, Кемчик і Хубсугул нор, які були у віданні Улясутайського цзянь-цзюня, беручи до уваги свої родинні зв’язки, в першому і другому роках “Багатьма Возведеного”, добровільно перейшли зі своїми підлеглими на бік Його Святості і, будучи керовані останнім, удостоїлися чинів і посад та присвоєних останнім печаток. ...Стало неможливо витримувати утиски, що завдаються, й урянхайці, лише підкоряючись наказам Уряду, прагнуть уникати непорозумінь на кордоні двох держав, з метою чого дехто

з родинами, дехто без них покинули свої кочовища і переселилися до Халхи. Потерпілі аймаки та хошуни разом з Головнокеруючим¹⁴ просять навести лад у країні, відрядивши чиновників і церків для арешту баламута лами Навана¹⁵ та інших, з метою чого наш Уряд має намір відрядити чиновників і церків»¹⁶.

22 квітня 1916 р. Міллер повідомляв, що монгольський міністр закордонних справ заявив: до вирішення спільно з російським урядом питання про Урянхайський край ані своїх чиновників, ані солдатів монгольський уряд не пошле. Міллер запитував, чи може він оголосити монголам про прийняття урянхів під покровительство Росії, що відбулося [Собрание архивных документов... 2014, 223]. С. Д. Сазонов 23 квітня 1916 р. телеграфував О. Я. Міллерові: “Благоволіть офіційно відповісти Монгольському Уряду на його ноту, що приналежність китайцям Урянхайського краю була спірною ще до проголошення Монголією своєї незалежності і Китайський Уряд не міг довести своїх прав на цей край. Що стосується Монгольського Уряду, то він ніколи не мав жодних прав на Урянхайський край і не міг отримати їх за Кяхтинською угодою, тому що Китайський Уряд не міг поступитися Монгольському Урядові територією, що Китаю не належить. Тому ми не допустимо в Урянхайський край монгольських чиновників...” [Белов 1999, 155–156; Собрание архивных документов... 2014, 224]. С. Д. Сазонов також додавав, що йому здається зайвим утаємничувати монгольський уряд “у сутність наших відносин з урянхами, і тому я не вважаю за потрібне ані повідомляти його про факт прийняття їх під наш протекторат, ані передавати йому документи, що стосуються прийнятих урянхами перед ім[ператорським] урядом зобов’язань”¹⁷ [Собрание архивных документов... 2014, 224]. Отже, 28 квітня у ноті у відповідь Міллер категорично заявив монгольському уряду про невизнання Росією будь-яких прав Монголії на Урянхайський край, бувший спірним між Росією та Китаєм [Собрание архивных документов... 2014, 244–245].

“Відомості про монгольський виступ, що швидко поширилися серед урянхів, сприяли подальшим вигнанням і сумнівам у міцності російської влади. Тривожне становище в Урянхайському краї, що склалося таким чином, ускладнене невизначеністю південного кордону Урянхаю, який перебував під нашим покровительством, вимагало енергійних заходів щодо зміцнення нашої влади в краї і розсіяння всяких сумнівів щодо уявних прав Монголії на цю землю”, – згадував О. І. Пільц [Собрание архивных документов... 2014, 245]. Групи монголів проникали в Урянхайський край і разом із тувинцями почали нападати на російські поселення. 17 квітня 1916 р. російський міністр закордонних справ телеграмою звертався до О. Я. Міллера: “Комісар в Урянхайському краї має відомості про створення у прикордонній Монголії шайок для нападу на російські поселення в названому краї. Благоволіть звернути серйозну увагу Монгольського Уряду на небезпеку, якою виконання цього плану загрожувало б Монголії і нашим з нею відносинам. Нам відомо, що ініціатором такого роду ворожих до нас виступів є Чжалханцзи-Хутухта, причетний до них і Центральний Монгольський Уряд, що закриває очі на таку ворожу Росії діяльність вказаного Хутухти, а може, й заохочує її”¹⁸. О. Я. Міллер мав також доручити консулові в Улясутаї зробити відповідні енергійні “представлення” місцевій монгольській владі та підібрати засоби, щоб вплинути на самого Джалхандза-хутухту¹⁹. У зв’язку з таким станом речей влітку 1916 р. царський уряд ввів другу козачу півсотню до Урянхаю. Пізніше у своїй “Нотатці про Урянхай” (“Записка об Урянхае”) А. О. Орлов, наступний російський консул у Монголії, напише: “З вищевикладеного випливає, що політика нашого уряду в Урянхайському питанні зводилась до ігнорування будь-яких заяв з Урянхайського питання з боку Монгольського Уряду, як такого, що не має до Урянхаю жодного стосунку, і вжиття на місці заходів щодо фактичного захисту наших інтересів у краї, з огляду на те що в Липні 1916 року був відправлений з Кобдо до Урянхаю загін козаків”²⁰.

Погіршувалася й економічна ситуація в Урянхаї. 9 червня 1916 р. іркутський генерал-губернатор О. І. Пільц доповідав, що загальна дорожнеча, пов'язана з обставинами воєнного часу, ускладнена ще безсоромною спекуляцією місцевих торговців²¹, важко відобразилася й на населенні Урянхайського краю, необхідне невідкладне вжиття заходів, які дали б комісару у справах Урянхайського краю можливість боротися з вказаними зловживаннями, а також із таємним виготовленням і продажем спирту, що поширюються в краї²². Єдиним дієвим виходом зі становища, що склалося, губернатор вважав запровадження повсюди діючого наразі в імперії положення про надзвичайну охорону і поширення у зв'язку з цим на названий край діючих у генерал-губернаторстві обов'язкових постанов.

У липні 1916 р. Урянхайський край за Іменним Найвищим Указом від 27 лютого 1916 р. визнавався таким, що перебуває, як і інші терени імперії, у стані надзвичайної охорони²³. У липні того ж року Урянхай відвідав іркутський генерал-губернатор. Водночас у 20-х числах липня 1916 року, попри вжиті заходи, на російського ставленика Агвандемчіга був вчинений напад. Коли він повертався з чергової зустрічі з Комбу-Доржу та його чиновниками у Самагалтайському хуре в супроводі п'яти козаків та трьох урядовців, на перевалі Калдак-Хамар у нього стріляли [История Тувы 2007, 36]. Смертельно поранений чиновник незабаром помер у своїй ставці. Російський історик М. Моллеров пише, що вчинила замах група прибічників колишнього амбин-нойона на чолі з Ойдупом та Шокар-Мунге [Моллеров 2014, 92]. За словами монгольського дослідника “урянхайського питання” Д. Шурхуу, комісар Григор'єв не намагався спіймати злочинців [Shurkhuu 2014, 138]. За іншою інформацією, вони втекли до Монголії, де перебували до падіння Російської імперії²⁴ [Смерть Агвана... 2012, 74].

25 липня 1916 р. О. І. Пільц, прибувши до Усинського округу, отримав особистий звіт комісара у справах Урянхайського краю про надзвичайно загрозливий стан на ґрунті монгольської пропаганди, який може призвести найближчим часом до збройних нападів урянхів на російське населення. За словами генерал-губернатора, звіт підтверджувався такими щойно отриманими новинами: 1) нападом на відданого Росії правителя Оюннарського хошуу; 2) випадками відмови тувинських чиновників виконувати розпорядження російської влади з огляду на впевненість у негайному переході Урянхаю під владу Монголії, вигнанні росіян; 3) приїздом заарештованих росіянами на Кемчику монгольських чиновників, відряджених до Урянхаю монгольським урядом; 4) поміченою різкою зміною ставлення тувинців до російського населення. О. І. Пільц зазначав, що військові сили краю недостатні, бо на край у понад двісті тисяч квадратних верст припадає сорок п'ять осіб місцевої команди²⁵. Отже, він вважав за необхідне: 1) оголошення Усинського прикордонного округу та Урянхайського краю такими, що перебувають на воєнному стані, надання йому права головнокомандувача; 2) негайно мобілізувати запасних, взятих на облік усинського прикордонного начальника, останніх термінів, починаючи з тисяча дев'ятсот шостого року, для доведення Усинського загону до складу півроти воєнного часу, надавши генерал-губернатору, за згодою з командуючим військами, право в разі потреби призову інших термінів запасу, яких нараховується до трьохсот осіб, і ополчення числом ратників теж близько трьохсот. У той же день іркутський генерал-губернатор вирушив до Білоцарська, плануючи відвідати найважливіші центри Урянхаю, і в разі потреби обіцяв вжити найрішучіших заходів, навіть не передбачених законом, бо тувинці, “бачачи нашу слабкість і водночас наполегливість монгольського уряду, що нехтує нашими тлумаченнями, цілком припиняють визнавати і всяке послаблення збільшує можливість загального повстання”²⁶.

13 серпня 1916 р. Пільц доповідав, що побачив більшість нойонів та інших впливових тувинців: “Відданий нам, поранений двома кулями до мого приїзду, нойон Ігван помер під час мого перебування в його ставці, напередодні прибуття до якої до

мене явився син колишнього Урянхайського амбана Гомбодорчжи, який втік до Урги, Соднам-Балчир, публічно вибачившись за протидію росіянам і пообіцявши в майбутньому бути вірним слугою російського царя. Взявши до уваги ці заяви і вагу в очах населення цієї родини, що нараховувала вісім поколінь Урянхайських правителів, вважав за необхідне з метою припинення подальшого заворушення призначити Сотнома, згідно з проханням представників урянхів, правителем Хошуну, що припиняє в майбутньому поширення монгольської агітації і схиляє на наш бік прихильників Монголії²⁷. Правитель Оюннарського хошуну ставав амбин-нойоном, номінальним главою всіх тувинських хошунів. Соднам-Балчир, попри свої запевнення, продовжував послідовно прагнути приєднання Туви до Монголії.

Іркутський генерал-губернатор оголосив тувинській верхівці про невідворотну приналежність краю Росії, обов'язок коритися місцевій владі й попередив, що ослушників суворо покарають – засланням у віддалені місцевості Сибіру. Натомість російський посадовець отримав одностайні запевнення від тувинців у їхній “слухняності” російській владі, після чого деякі найвпливовіші тувинці отримали цінні подарунки²⁸. Разом з тим О. І. Пільц наказав Григор'єву управляти краєм з необхідною твердістю і водночас уникати заходів, що різко порушують уклад життя та звичаї тувинців. Цікаво, що через 8 років Повноважною комісією ЦВК СРСР буде вироблена таємна інструкція радянському консулу в Туві, Районному бюро РКП(б) та президії Виконкому Російської самоуправної трудової колонії (від 15.08.1924), за якою належало як у партійній, так і в державній роботі уникати всього, що вносить у побут тувинського народу занадто різку ломку, ображаючи його релігійні та національні почуття²⁹. Як бачимо, в обох випадках, за “старого” та “нового” ладу, російським (радянським) представникам у Туві даються майже однакові рекомендації, за якими стоїть побоювання можливого опору, який чинитиме тувинське суспільство чужинцям у разі занадто брутального втручання.

Ускладнювала ситуацію в Урянхайському краї й невирішеність питання про прикордонне розмежування. З огляду на гостроту порушеного росіянами і тувинцями питання щодо проведення середньої частини південного кордону по обговоренні на місці представниками штабу округу та інших відомств, які супроводжували Пільца, останній особисто вказав тувинцям і російським посадовцям на середню течію р. Тес як на кордон³⁰, що необхідно було “за етнографічним, військовим та економічним міркуваннями, тим більш що долина між хребтом і річкою становить необхідні зимові кочовища наших урянхів. Долина ця, як виявилось при моєму огляді, являє собою степ шириною від 25 до 40 і в довжину понад 150 верст із чудовим ґрунтом, здавна належить урянхам, які мешкають північніше хребта Танну-ола, отже, не зачіпає прав монголів як щодо населення, так і теренів”³¹. Пільц пропонував питання про міжнародне визнання кордону відкласти до сприятливого часу, тепер же твердо ввести вказаний ним кордон у впровадження всіх відомств, оскільки різні тлумачення і вагання викликали ту невизначеність, нервовість і нестійкість російського становища, що створювали загрозливий настрій.

Листом від 4 серпня 1916 р. з МЗС повідомили, що заворушення серед урянхів мають місцевий характер і в МЗС є підстави стверджувати, що монгольський уряд, який взагалі мало приділяє уваги Урянхайському краю, не бере участі у “противорусском движении” серед урянхів³². У телеграмі від 13 серпня 1916 року іркутський генерал-губернатор О. І. Пільц повідомляв, що, спираючись на особисті враження, вважає настрої тувинців задовільним, отже, оголошення в цьому краї воєнного стану вже вбачалося не необхідним, а лише корисним, так само як мобілізація Усинської місцевої команди у вказаних у телеграмі від 26 липня обсягах, посилення військової сили, відрядження ж нових частин можна було вважати зайвими³³. 23 серпня 1916 р. МВС повідомляло Головне управління генерального штабу (ГУГШ), що потреба в оголошенні в цьому краї воєнного стану наразі відпадає.

Проте уведення другої козачої півсотні та візит високого царського сановника викликали занепокоєння китайської влади, оскільки свідчили про твердий намір Росії закріпити край за собою, і підштовхнули китайський уряд поспішити заручитися документом, що дозволяв би йому, хоча б у майбутньому, захистити свої інтереси в краї. У серпні 1916 р. китайський резидент в Урзі Чень Лу провів переговори з міністром закордонних справ Монголії Церендоржем з урянхайського питання. Секретною телеграмою від 26 серпня 1916 р. керуючий Російським генеральним консульством в Урзі О. П. Хіонін доповів, що 11 серпня Чень Лу просив монгольський уряд, відповідно до статті 7 Кяхтинської угоди, дозволити допуск в Урянхайський край китайського чиновника з конвоєм у 50 осіб, на що монгольський уряд погодився і зі свого боку вирішив відрядити до Урянхаю монгольського чиновника для розгляду змішаних китайсько-монгольських справ³⁴. Чень Лу і монгольський уряд обмінялися таємними листами і взяли на себе зобов'язання проводити в Урянхай узгоджену політику [Белов 1999, 156]. На запит російського МЗС від 31 серпня 1916 р., чим пояснюється таке офіційне визнання Китаєм монгольських прав на Урянхай, на який заявляли претензії самі китайці, і чи не пов'язано це з будь-якими таємними поступками з боку Монголії, О. П. Хіонін міг лише констатувати факт переговорів наприкінці липня між Церендоржем і Чень Лу. Так, у телеграмі Хіоніна від 2 вересня 1916 р. зазначалося: “Однак агенти доносять, що в кінці Червня між Чень-лу і Церен Дорчжи відбувався якийсь обмін думок з Урянхайського питання. Монголи зазіхали на Урянхай, базуючись на статті 11 Кяхтинської Угоди, китайці спочатку намагалися оскаржувати це право, проте потім нібито прийняли монгольську точку зору”³⁵. Д. Шурхуу так характеризував цю ситуацію: монголи добре усвідомлювали тверду позицію, яку зайняв уряд Росії, та марність власних зусиль³⁶. Прагнучи використати силу та вплив китайського уряду задля повернення Урянхаю, вони погодилися проводити узгоджену з Китаєм політику. Звернення від тувинських хошунів значно зміцнили цю політику [Shurkhuu 2014, 139].

Новини з Монголії непокоїли російську сторону. Іркутський генерал-губернатор 9 вересня 1916 р. запитував міністра закордонних справ, як вчинити в разі появи в Урянхай китайських і монгольських чиновників із конвоєм, відряджених “внаслідок затвердження цими урядами належності їм Урянхаю, про що повідомляє генеральний консул в Урзі”³⁷. О. Пільц вважав необхідним цілком визначений і рішучий план дій як щодо монгольського, так і китайського урядів. 15 вересня 1916 р. російське МЗС повідомило, що погоджується з необхідністю не допускати перебування монгольських і китайських чиновників в Урянхай; останніх у разі їхньої появи там належало б вислати. 20 вересня 1916 р. на випадок відрядження до Урянхаю китайських чиновників із конвоєм О. Пільц розпорядився затримати останніх, роззброїти конвой, а також не пропускати до краю жодних китайців³⁸. Попри таку непросту ситуацію, О. Пільц згодом доповідав: “Тверда заява про недопущення російською владою будь-яких подальших хитань урянхів у бік Монголії, а також поширення, внаслідок мого клопотання, на Урянхай положення про надзвичайну охорону і дозвіл Вашої Величності на оголошення мобілізації в Урянхайському краї, що надійшов 12 серпня 1916 р., – внесли настільки міцне заспокоєння в середовище тубільців, що відновлення монголами восени минулого року спроби знову виставити, вже за допомогою китайців, свої права на Урянхай – не зустріло серед тубільців жодного відгуку, і донесення, що надходять, свідчать про безумовну покірність урянхів. Сподіваюся, що залучення краю до російської державності та спільного з імперією життя стало на твердий ґрунт і буде в найближчому майбутньому підкріплене завершенням у нинішньому році робіт з побудови Усинської колісної дороги, по якій вже тепер є наскрізний проїзд” [Собрание архивных документов... 2014, 247].

Наприкінці 1916 року, за даними І. М. Майського, Джалхандза-хутухта знову порушив питання про приєднання Урянхайського краю до Автономної Монголії.

Відбулися перемовини між ним та дипломатичним представником Росії в Урзі, була прийнята угода про проведення влітку 1917 року референдуму серед тувинського населення з питання приєднання до Монголії. Проте референдуму, як відомо, проведено не було [Шостакович 1929, 21; Майский 1921, 260]. Наразі російські дослідники О. П. Суходолов та Ю. В. Кузьмін в останній монографії наводять вищезгадану інформацію, посилаючись також на І. Майського, та додають: “Правда, видається малоймовірним, що такий захід міг відбутися” [Суходолов, Кузьмин 2016, 191].

Підпорядкованість тувинського буддійського духовенства ієрархам, що очолювали сусідню державу і вважали Туву частиною Монголії, тісні зв'язки між двома народами на ґрунті спільної релігії, освіти й медицини, також пов'язаних з монастирською культурою, ставали в таких умовах політичним фактором. Так, комісар у справах Урянхайського краю В. Ю. Григор'єв вважав, що оскільки в багатьох випадках тувинські ламы і навчаються, і виховуються в Урзі, а також звіди дістають можливість рухатися сходами своєї ієрархії, то природно, що буддійське духовенство, яке має величезний вплив на народні маси, є надзвичайно діяльним і розпиленим провідником монголофільства [Собрание архивных документов... 2014, 241]. У результаті в російській стороні виникли плани реорганізації буддійської сангхи Туви як з метою її певної модернізації, так і для встановлення більшої самостійності тувинської церкви стосовно Монголії й Тибету. Зразком для модернізації тувинської буддійської сангхи повинна була стати, за задумом російських чиновників, схема управління бурятськими буддистами. У серпні 1916 р. комісар Урянхайського краю В. Ю. Григор'єв отримав клопотання правителів ряду хошунів і сомонів щодо об'єднання всього духовного управління Урянхаю під владою однієї духовної особи. В. Ю. Григор'єв наголошував у своєму листі іркутському генерал-губернатору (від 26 листопада 1916 р.), що головно з метою найбільш успішного та міцного освоєння Урянхаю видається необхідним, задля припинення постійного та малокорисного для російської справи у країні спілкування лам з Ургою, створення в Урянхаї автономного щодо Монголії духовенства – подібно тому, як це має місце в Забайкаллі або в Калмицькому степу³⁹. Григор'єв пропонував призначити главою духовенства рекомендованого правителями хемчицьких хошунів хамбо-ламу Лопсана Чамзи (Лубсана Чжамцо), “як людину безсумнівно щиро віддану російській справі, людину видатної енергії, дуже розумну та досить авторитетну, щоб належним чином і доцільно організувати під проводом російської влади справу управління ламайським духовенством Урянхаю, і призначити постійну резиденцію хамбо-лами в центральній частині краю” [Собрание архивных документов... 2014, 241–242]. З політичних міркувань бажано призначити главою духовенства згадану вище особу найближчим часом, з наданням їй найменування “Бандидо-хамбо-лама”. Надання важливого титулу главі духовенства вже саме по собі більш-менш забезпечить йому належну авторитетність в очах духовенства та народу. З тих же політичних міркувань необхідно негайно визначити місцеперебування начальника буддійського духовенства в центральній частині Урянхаю, приблизно в Білоцарську або на його околицях і не далі ніж 50–70 верст від останнього, оскільки хемчицькі хуре, якими відає хамбо-лама Лопсан Чамзи, розташовані віддалік, особливо від салчаків та тоджинців, захребтинські ж хуре, як розташовані на самому кордоні з Монголією, не можуть правити місцеперебуванням глави тутешнього буддійського духовенства [Собрание архивных документов... 2014, 242]. Відомо про доручення іркутського генерал-губернатора комісару у справах Урянхайського краю від 30 грудня 1916 р. за № 451 – виступити з пропозицією про призначення Бандидо-хамбо-лами.

Комісар у справах Урянхайського краю В. Ю. Григор'єв у 1917 році згадував: “Монголія діяла щодо Урянхаю наполегливо, рішуче і з дивовижною швидкістю, наші кроки в Урянхаї були неквапні та нерішучі” [цит. за: Суходолов, Кузьмин 2016, 191]. Події 1916 року довели, наскільки непросто було Росії встановлювати контроль

над Урянхайським краєм – це був тривалий процес. Росія стикалася з неприйняттям як тувинської еліти, так і населення, стурбованих зростаючим тиском з боку “покровителів”. Вже тоді російські урядовці, що спостерігали ситуацію на місці, обґрунтовано побоювалися загального повстання, яке спалахнуло в 1919 році і сприяло падінню тодішньої російської влади в краї. Вони змушені були йти на поступки та компроміси з тувинською аристократією, відмовившись від практики власних ставлеників на роль правителів хошунів. Особливої уваги заслуговує пропозиція плебісциту, яка вперше згадується саме 1916 року і про яку час від часу йшлося при обговоренні подальшої долі Туви. Цікаво, що, попри ці розмови, в першій половині ХХ ст. такий плебісцит так і не був проведений, як здається, тому, що як російська, так і радянська влада чудово розуміли, що результати народного волевиявлення можуть бути не на користь інтересів північного сусіди. Стала очевидною непослідовність тувинських нойонів, яка проявлялася і в наступні роки – після щирого або не дуже визнання російського проводу вони за першої нагоди зверталися по підтримку до монгольського владики. Зростали виклики і з боку Автономної Монголії, що не бажала втрачати край, який вже звикла бачити у своєму підпорядкуванні, і, звичайно, з боку Китаю. Звернення тувинців за підтримкою до Урги лише зміцнювали наміри Богдо-хана та його уряду повернути втрачене. Активна політика Автономної Монголії, спрямована на повернення Туви в орбіту свого впливу, стала вагомим мотивом для модернізації тувинської сангхи, ініційованої російськими урядовцями та окремими тувинськими ламами у цей непростий період. Особлива увага приділялася проблемі створення єдиного духовного управління тувинських буддистів та обрання його глави. Російські політики використовували досвід побудови північнобуддійської ієрархії в Російській імперії й сподівалися зменшити вплив монгольських ієрархів на тувинців. Вже напередодні падіння Російської імперії стало очевидним, що жорстка політика в Урянхайському краї не виправдовує себе і російські власті вдалися до пошуку компромісу, насамперед з тувинською верхівкою та духовенством. Цей процес продовжився і в наступні роки за Тимчасового, Сибірського тимчасового та Омського урядів і в опосередкованому вигляді тривав навіть у 1920-ті роки, коли вже існувала Тувинська Народна Республіка (1921–1944).

¹ Незважаючи на небажання російської сторони обговорювати урянхайське питання, все ж була прийнята стаття, що це питання, на думку китайців і монголів, вирішувала. Так, у ст. 11 Кяхтинської угоди 1915 р. визначалися кордони Зовнішньої Монголії: “Територію автономної Зовнішньої Монголії становлять згідно з 4-ю статтею нот, якими Росія й Китай обмінялися 23 жовтня 1913 року (5-го числа 11-го місяця 2-го року Китайської Республіки), області, що були у віданні китайського амбана в Урзі, цзяньцзюня в Улясутаї та китайського амбана в Кобдо, причому кордоном з Китаєм правлять кордони хошунів чотирьох аймаків Халхи та Кобдоського округу, суміжних на сході з Хулун-Буїрським округом, на півдні – із Внутрішньою Монголією, на південному заході – із Сіньцзянською провінцією і на заході – з Алтайським округом. Формальне розмежування між Китаєм та автономною Зовнішньою Монголією буде зроблено особливою комісією з делегатів Росії, Китаю та автономної Зовнішньої Монголії, причому до початку робіт з розмежування треба приступити не пізніше двох років від дня підписання цієї угоди” [цит. за: Белов 1999, 154]. На думку дослідників, північний кордон цієї статтею не визначався, отже, Росія сподівалася з часом повернутися до розгляду питання про Урянхай, щоб змусити Китай та Монголію визнати російський протекторат. Проте у статті йдеться лише про кордони Монголії з Китаєм, на півночі ж Монголія межувала лише з Урянхайським краєм і Росією. Якщо ж Урянхайський край входив до складу Зовнішньої Монголії як область, що була у віданні цзяньцзюня в Улясутаї, тоді китайських теренів на півночі не залишалося, тому про них у статті не згадували. Про кордони ж із Росією у статті не йшлося. На цю статтю в майбутньому не раз посилалися тувинські нойони.

² Амбин-нойон – номінальний глава всіх тувинських хошунів, за часів династії Цін підкорявся цзяньцзюню в Улясутаї. Амбин-нойонами ставали за правом спадковості володарі Оюннарського хошуну. Ставка амбин-нойона розміщувалася в Самагалтаї (сучасний Тес-Хемський кожуун Республіки Тува).

³ Соянський сомон ще взимку 1914 року був прийнятий під управління монгольського уряду як окремих хошун. Правитель сомону Ванчік та його син дістали титул гуна, а брат Ванчіка став да-ламою. Правителю цього хошуну була видана монгольська печатка [Сердобов 1971, 295]. Коли влітку 1915 р. до Урянхайського краю російські власті ввели півсотню козаків, каральний загін вирушив і до Соянського сомону, проте застав там лише жінок із дітьми – всі чоловіки втекли в глибоку Монголію [Кабо 1934, 182]. Тувинські етнологи розповідають про родоплеменні групи киргисів, соянів, чооуду, які, будучи етнічними тувинцями, історично жили й кочували на території Західної Монголії й у 1920–1940-х рр. У зв'язку зі створенням самостійних держав (у 1921 р. – МНР і ТНР, а пізніше, в 1944 р., – зі входженням ТНР до складу СРСР) ці групи були переселені в Туву й дотепер зберегли у своєму середовищі живе побутування монгольської мови [Чулуун, Донгак 2015]. Історична пам'ять нащадків киргисів, чооуду, соянів зберігає спогади про спільне проживання й тісні культурні зв'язки з народностями Західної Монголії.

⁴ Комбу-Доржу по поверненні з Монголії «зібрав до 300 йому відданих урянхайців, наказавши їм напасти на ставку його “незаконного” заступника Агвандоржи (тобто Агбан-Демчі. – Авт.), арештувати його і видворити в межі Халхи» [История Тувы 2007, 35].

⁵ Мається на увазі Соянський сомон.

⁶ Мається на увазі Джалхандза-хутухта VIII Дамдінбазар (1874–1923). Джалхандза-хутухти в XIX – на початку XX ст. користувалися великим авторитетом, зокрема в Західній Монголії, і фактично посідали друге місце серед північномонгольських хубілганів після богдо-гегенів. Джалхандза-хутухта послідовно вважав, що Урянхай має входити до складу Автономної Монголії.

⁷ У листі МЗС іркутському генерал-губернатору про нагородження російськими відзнаками урянхайських правителів і чиновників від 28 січня 1916 р. зазначалося, що йдеться про “нагородження російськими відзнаками Урянхайських правителів і чиновників, які зарекомендували себе прибічниками Росії і сприяли зміцненню російського протекторату над Урянхайським краєм” [Собрание архивных документов... 2014, 238].

⁸ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 143 об.

⁹ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 44.

¹⁰ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 501. – Л. 40 об.

¹¹ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 477. – Л. 145.

¹² “Повідомлення по дипломатичній частині про оголошення урянхам про приналежність Урянхаю Росії, про прикордонні стосунки з Монголією 1916 р.”.

¹³ Церік (монг. *цэрэг*) – солдат.

¹⁴ Швидше за все, йдеться про Комбу-Доржу, який саме в цей час перебував у Зовнішній Монголії (див.: [История Тувы 2007, 35]). Його безпосереднє звернення за підтримкою до Урги могло посприяти появі цієї ноти монгольського уряду.

¹⁵ Мається на увазі Агвандемчіг.

¹⁶ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 20, 22.

¹⁷ Підкреслено в тексті документа. Більше про невизначеність кордону між Китаєм та Урянхайським краєм та пов'язані з цим фактом побоювання й сумніви російської сторони див.: [Собрание архивных документов... 2014, 224–225].

¹⁸ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 19.

¹⁹ Окремим напрямком роботи російських консульств в Урзі та Улясутаї в 1911–1917 рр. було спостереження за ситуацією в Урянхайському краї. Так, у квітні 1916 р. консул в Улясутаї встановив спостереження за ситуацією в Урянхаї та прикордонному з ним Дзасактуханському аймаку [Сизова 2015, 142].

²⁰ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 6.

²¹ Відомий дослідник тувинських старожитностей О. В. Адріанов писав у своєму листі від 20–23 серпня 1916 р. з Урянхайського краю: “Нещодавно по краю проїжджав новий генерал-губернатор. Становище в Урянхайському краї розпачливе. Про нього варто було б написати, але цього зробити не можна. Страшна дорожняча на все рішуче докотилася й до Урянхайського краю. У країні винятково скотарства ціна на м'ясо дійшла до 6 крб. за пуд,

навіть за баранину. Корів продають по 75 крб., а биків по 100 крб. Пуд масла продають по 20 крб. і дорожче, глечик молока 10 коп., фунт пшеничної булки 6 коп., пуд житніх сухарів 2 крб. 40 коп. А вже про привізні товари нічого й казати” [Приложение 2 2014, 395].

²² ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 1.

²³ За Іменним височайшим наказом від 27 лютого 1916 р. залишались у стані надзвичайної охорони по 4 вересня 1916 р. всі місцевості Російської імперії, які не перебували на воєнному чи облоговому стані.

²⁴ “Довелось мені та іншим товаришам поїхати до Монголії і там ховатися, доки червоні росіяни не скинули свого царя, а з ним разом і комісара Григор’єва” [Смерть Агвана... 2012, 74].

²⁵ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 14.

²⁶ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 14 об.

²⁷ В іншому документі О. І. Пільц розповідав, що влада над Оюннарським хошуном була розділена між Соднам-Балчиром і сином вбитого нойона Агвандемчіга: “Таким чином були задоволені повага та відданість урянхів до своїх родових правителів, прямим нащадком яких є Соднам-Балчир, і вшановані в особі сина Агвана заслуги останнього перед Російським Престолом” [Собрание архивных документов... 2014, 246]. Попри такі пояснення, Оюннарським хошуном Соднам-Балчир правив щонайменше до середини 1921 р., коли його призначили головою уряду Народної Республіки Танну-Туви.

²⁸ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 16 об.

²⁹ РГАСПИ. – Ф. 495. – Оп. 153. – Ед. хр. 1. – Л. 26–27.

³⁰ В іншому документі Пільц зазначає, що йшлося про “найбільш вигідне та зручне спрямування кордону нашого з Монголією”. Аргументом було те, що середня течія р. Тес збігається з напрямом лінії монгольських караулів, які визначали кордон між Монголією та Урянхайським краєм, і залишає в користуванні росіян та тувинців вищезгадану широку долину [Собрание архивных документов... 2014, 246].

³¹ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 16 об.

³² ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 18–18 об.

³³ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 17.

³⁴ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 6.

³⁵ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 23.

³⁶ ГАРФ. – Ф. Р–200. – Оп. 1. – Ед. хр. 498. – Л. 23.

³⁷ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 20.

³⁸ ГАРФ. – Ф. 102, 2-е делопроизводство. – Оп. 74. – Ед. хр. 66. – Л. 22.

³⁹ Насправді у клопотанні правителів Хемчицьких хошунів, на яке Григор’єв посилається в цьому листі, пропонувалось об’єднати буддійські монастирі та духовенство краю під управлінням однієї духовної особи, з наданням їй “шляхом зносин з Далай-Ламою титулу лами Богдо-гегена” [Собрание архивных документов... 2014, 241]. В. Григор’єв, вочевидь, беручись за цю справу, прагнув уникнути будь-яких асоціацій та зв’язків тувинської сангхи з буддійськими церквами Монголії та Тибету. Натомість тувинцям пропонувалось управління, аналогічне управлінню російськими буддистами.

ЛІТЕРАТУРА

Белов Е. А. **Россия и Монголия (1911–1919 гг.)**. Москва, 1999.

Василенко В. А. Присутствие вооруженных сил в Урянхайском крае в период действия протектората (1914–1918): к вопросу о постановке проблемы // **Известия Иркутской государственной экономической академии**. Т. 25, № 6. 2015.

Государственный архив Российской Федерации (ГАРФ), ф. 102, 2-е делопроизводство, оп. 74, ед. хр. 66; ф. Р–200, оп. 1, ед. хр. 477, 498, 501.

История Тувы. Т. 1. Москва, 2001.

История Тувы. Т. 2. Москва, 2007.

Кабо Р. **Очерки истории и экономики Тувы**. Ч. 1. Москва – Ленинград, 1934.

Леонов Н. **Танну-Тува. (Страна Голубой реки)**. Москва, 1927.

Майский И. М. **Современная Монголия**. Иркутск, 1921.

Моллеров Н. М. **Иннокентий Сафьянов**. Москва, 2014.

МОЭИ. – Международные отношения в эпоху империализма. Документы из архивов царского и временного правительства 1878–1917. Серия 3. 1914–1917. Т. II: 14 марта – 13 мая 1914 г. Москва – Ленинград, 1933.

Приложение 2. А. В. Адрианов. Письма 1915–1916 гг. семье из Урянхайского края в Томск / Подготовка к публикации, составление О. Б. Беликовой // Беликова О. Б. **Последняя экспедиция А. В. Адрианова: Тува, 1915–1916 гг. Археологические исследования (источниковедческий аспект).** Томск, 2014.

Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), ф. 495, оп. 153, ед. хр. 1.

Сводка сведений военно-статистического отделения Штаба Омского военного округа о Западном Китае и Монголии (Улясутайский округ, Кобдоский округ, Синьцзян и Алтайский округ). За первую половину 1917 года. Омск, 1917.

Сердобов Н. А. История формирования тувинской нации. Кызыл, 1971.

Сизова А. А. Консульская служба России в Монголии (1861–1917). Москва, 2015.

Смерть Агвана (Из недавнего прошлого. Рассказ Чергалана) // Сафьянов И. Г. **Тува в прошлом.** Т. 1: Художественное творчество тувинского народа. Фотоархив. Москва, 2012.

Собрание архивных документов о протекторате России над Урянхайским краем – Тувой: к 100-летию исторического события / [сост.: Бондаренко Т. А. и др.]. Кызыл, 2014.

Суходолов А. П., Кузьмин Ю. В. Монголия и русско-монгольские отношения первой половины XX века: проблемы истории и историографии. Иркутск, 2016.

Чулуун С., Донгак А. С. Этнокультурные контакты народов Саяно-Алтая и Западной Монголии [Электронный ресурс] // Новые исследования Тувы, 2015, № 1. – http://www.tuva.asia/journal/issue_25/7792-chuluun-dongak.html

Шостакович С. Политический строй и международно-правовое положение Танну-Тувы в прошлом и настоящем. Иркутск, 1929.

Шурхуу Д. Орос, монгол, хятадын харилцаа дахь Тагна Урианхайн асуудал (1915–1919 он) (Російсько-монголо-китайські відносини та урянхайське питання (1915–1919)) // Россия и Монголия в начале XX века: дипломатия, экономика, наука. Кн. 3, ч. 1: Статьи участников 3-й Международной научно-практической конференции. Иркутск; Улан-Батор, 2014.

Shurkhuu D. Similarities and Differences between Mongolia and Tuva in the Evolution of Bilateral Ties // Oirat People: Cultural Uniformity and Diversification / Edited by I. Lkhagvasuren and Yuki Konagaya. Osaka, 2014.